

TADEUSZ LEWASZKIEWICZ

Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu

ORCID: 0000-0003-0676-9841

ANDRZEJ BAŃKOWSKI O SŁOWNIKU LINDEGO

1. Uwagi wstępne

Z dwóch tomów *Etymologicznego słownika języka polskiego* Andrzeja Bańkowskiego (2000) oraz z pierwszego zeszytu *Etymologicznego słownika mowy polskiej* (2014) wynotowałem z artykułów hasłowych materiał dotyczący następujących zagadnień: wypowiedzi autora słownika o słownictwie Adama Mickiewicza (387 przykładów), 99 wzmianek o osobliwym słownictwie Jacka I. Przybylskiego, kilkadziesiąt uwag o ulubionym – zdaniem A. Bańkowskiego – słownictwie pisarzy polskich, jak również przykłady odwoływania się do *Słownika* S.B. Lindego oraz komentarze dotyczące tego dzieła leksykograficznego – prawie 330 wypowiedzi, których prezentacja i ocena jest celem artykułu. Wypowiedzi A. Bańkowskiego o słownictwie A. Mickiewicza są przedmiotem oddzielnej publikacji¹, pozostałymi zagadnieniami zajmę się w przyszłości.

Jak wiadomo, *Słownik* A. Bańkowskiego jest kontrowersyjny. We *Wstępie* znajduje się wiele poglądów, które nie mają charakteru naukowego i do tego są bulwersujące. Ograniczę się do kilku cytatów:

Z potomków tych zachodnich (nieruskich) szczepów plemienia północno-starosłowiańskiego przetrwali do naszych czasów tylko: 1. Mazowszanie, dziś udający lepszych Polaków od prawdziwych Polaków i od trzystu już lat propagujący (niemiły Polakom) dialekt kosztem języka polskiego, [...] (Bańkowski 2000: I, XXXIV).

No cóż, dziś już prawie wiadomo, że niemiecka slawistyka aż do roku 1914 polegała przede wszystkim na puszczaniu w obieg mitów przedstawiających Słowian jako osobny gatunek małpudłów (Bańkowski 2000: I, XXXVI).

¹ W zasygnalizowanym artykule część uwag wstępnych i cytatów pokrywa się z uwagami wstępnymi zawartymi w niniejszej publikacji.

Szczególnie rażą jednak wypowiedzi antysemickie, np.:

Kiedy w roku 1372 umierał na zamku przedborskim król Kazimir (Żydowski i stąd dziś Wielki) (Bańkowski 2000: I, XXXIX).

w sądach ziemskich (cywilnych) przeważających zawsze prawdziwym świadectwem swoim każde przeciwne świadectwo kłamliwego z natury swojej chrześcijanina, skazywanego na śmierć przez sąd żydowski za przewrócenie jednego nagrobka na cmentarzu żydowskim, tracącego cały swój majątek za wyrwanie jednego włosa z brody żydowskiej itd. itd. (Bańkowski 2000: I, XXIX).

Wiele przedziwnych sformułowań znajdujemy również w zasadniczej części słownika, tj. w artykułach hasłowych, np.: **krytykanctwo**: „termin bolszewicki”; **inteligent**: „jedna sztuka była ludzkiego zarażonego parchem inteligentności”. A oto opinia o H. Sienkiewiczu:

Nasz największy łgarz narodowy najbardziej zełgał, głosząc opinię, że i kapralom pruskim trudno było nauczyć wieśniaka polskiego odróżniać nogę prawą od lewej („Bartek Zwycięzca”, 1882) (h. **Prawy 2**).

Ukazały się dwie recenzje poświęcone *Słownikowi* A. Bańkowskiego: Marii Wojtyły-Świerzowskiej (2002) oraz Jadwigi Puzyniny (2001). Obie są bardzo krytyczne, choć w pewnym stopniu recenzentki dostrzegają pozytywne strony słownika. Bardziej krytyczna jest niewątpliwie recenzja M. Wojtyły-Świerzowskiej. Zarzuty J. Puzyniny dotyczą zarówno *Wstępu*, w którym znajdują się m.in. nedorzeczne uwagi antysemickie, nienaukowe teorie o pochodzeniu ludów europejskich (np. plemion słowiańskich od Protogermańców i plemion bałtyckich od Protoceltów), nierzetelne oceny kilku polskich słowników, jak i zasadniczej części *Słownika* A. Bańkowskiego. Tutaj pretensje recenzentki odnoszą się m.in. do błędów w chronologizacji słownictwa, kontrowersyjnych objaśnień etymologicznych i semantycznych.

Ostatecznie jednak uczona nie odmawia zalet ocenianemu słownikowi.

Większość zauważonych tu (przy powierzchownym oglądzie) braków merytorycznych nie dyskwalifikuje w sposób zasadniczy słownika, wydaje się, że mieszczą się one w normie błędów dopuszczalnych w tak dużym dziele.

W przypisie do tego zdania autorka zamieszcza uwagę: „Być może recenzja analityczna podważy taką łagodną ocenę merytorycznej zawartości *Etymologicznego słownika*”.

Dalsza część cytatu zawiera ostrą krytykę słownika:

Natomiast liczne przesunięcia w datowaniu wyrazów hasłowych (których możliwość Autor sygnalizuje we *Wstępie*) uznałabym jednak za kompromitujące, jako że ujawniają one pominięcie ważnych źródeł słownikowych; bez ich uwzględnienia nie powinno się w ogóle wprowadzać dat pierwszych użyci, w każdym razie dla okresów, z których te pominięte źródła pochodzą i późniejszych (Puzynina 2001: 6).

Warto też zacytować inny fragment recenzji:

Od strony merytorycznej *Etymologiczny słownik* ma wiele zalet. Cechuje go wielkie bogactwo omawianego słownictwa, zmysł krytyczny Autora wobec istniejących etymologii, pomysło-

wość w wysuwaniu nowych hipotez, pilne zwracanie uwagi na chronologię zjawisk i na możliwość błędów w zapisanych wyrazach, włączanie dużej liczby danych onomastycznych, a przede wszystkim ujawniająca się w tym dziele bardzo szeroka wiedza historycznojęzykowa Autora, także z zakresu historii kultury materialnej i duchowej. Natomiast tym zaletom towarzyszą, niestety, bardzo poważne wady, o których była wyżej mowa. Dotyczą one przede wszystkim licznych treści *Wstępu*, a także partii oceniających i dygresyjnych wielu haseł (których prezentację zapewne wzbogaci dalsza dyskusja) (Puzynina 2001: 6).

2. Wypowiedzi Andrzeja Bańkowskiego o *Słowniku S.B. Lindego*

Materiał podzieliłem na dwie grupy. W pierwszej ustosunkowałem się do opinii A. Bańkowskiego o drugim wydaniu *Słownika S.B. Lindego* (1854–1860) i o stosunku S.B. Lindego do cytatów z piśmiennictwa polskiego. W drugiej grupie omawiam uwagi A. Bańkowskiego o S.B. Lindem w artykułach hasłowych jego słownika etymologicznego. A. Bańkowski wypowiada się o stosunku S.B. Lindego do *Słownika J.S. Bandtkiego*, o roli S.B. Lindego w kształtowaniu sprawności językowej A. Mickiewicza, o błędach S.B. Lindego w objaśnianiu znaczeń wyrazów, o błędnych interpretacjach fonetycznych i morfologicznych S.B. Lindego, o jego roli w upowszechnianiu słownictwa, o „wartościowych” i odrzuconych etymologiach S.B. Lindego oraz uwagi o innego typu niedostatkach leksykograficznych krytykowanego słownika.

Opinię A. Bańkowskiego o drugim wydaniu S.B. Lindego krytycznie oceniła J. Puzynina. Oto cytat z recenzji badaczki:

O drugim wydaniu Słownika Lindego Bańkowski pisze, że to „pseudo-Linde”, w „fatalnej przeróbce” Augusta Bielowskiego, co jest grubą przesadą. Bielowski uwspółcześnił pisownię Lindego, przez co słownik stał się czytelniejszy. To, co dodał lub zmodyfikował, pochodzi głównie z nieopublikowanych materiałów samego Lindego. Inne dodatki i poprawki podawane są w nawiasach kwadratowych. Mylne dane dotyczące języka starosłowiańskiego drukowane są graźdanką, właściwie – cyrylicą. Wszystko to nie daje podstaw do nazywania drugiego wydania słownika Lindego „fatalną przeróbką”.

O samym Słowniku Lindego Andrzej Bańkowski pisze, że jest „jawnie niedopracowany, przedwcześnie drukowany, pośpiesznie łątany niezliczonymi pożyczkami ze «słownicza» Bandtkiego (zwykle z zatajeniem ich źródła)” (s. XIV). I właśnie Jerzy Samuel Bandtkie, autor dwujęzycznego *Słownika dokładnego języka polskiego i niemieckiego* (Wrocław 1806), staje się w przesadnie pochlebnej opinii Bańkowskiego „ojcem nowożytniej i nowoczesnej leksykografii polskiej” (Puzynina 2001: 4).

Podzielałam pogląd J. Puzyniny w sprawie drugiego wydania S.B. Lindego. Zająłem się tym zagadnieniem w dwóch artykułach (Lewaszkiwicz 1973; 1976). A. Bielowski był głównym redaktorem drugiej edycji, ale w pracach redakcyjnych miał kilku pomocników. Gdy chodzi o poprawki i uzupełnienia redaktorów (podane w nawiasach kwadratowych), najwięcej włączył ich do słownika Jan Wagilewicz (1154, tj. 77% wszystkich dodatków). A. Bielowski zamieścił w nawiasach tylko 86 poprawek i uzupełnień (5,8%). Łącznie pięciu redaktorów wprowadziło 1485 poprawek i uzupełnień nawiasowych do 1365 haseł. Ponieważ w jednym nawiasie

mogło być nawet kilka różnych informacji, uzupełnienia redaktorów to ponad 3 tysiące szczegółów językowych. Oprócz tego A. Bielowski dodał do nowej edycji słownika sam, lub korzystając z pomocy współpracowników, 2218 poprawek i uzupełnień, które pochodzą z materiałów rękopiśmiennych S.B. Lindego. Łącznie uzupełnienia S.B. Lindego i redaktorów drugiego wydania stanowią ponad 5300 różnych informacji. Znacznie przeważają wśród nich „drobiazgi” filologiczne, ale niewątpliwie drugie wydanie stało się – w wyniku wprowadzonych poprawek i uzupełnień – bardziej wartościowe niż pierwsze.

Jeśli chodzi o wypowiedź A. Bańkowskiego o stosunku S.B. Lindego do cytatów z piśmiennictwa polskiego, powołam się również na opinię J. Puzyniny:

Niezgodne z faktami jest z kolei twierdzenie, jakoby niesłusznie zarzucano Lindemu preparowanie cytatów, ponieważ on tylko zgodnie z generalną normą leksykograficzną przedstawia rzeczowniki w miejsce zaimków (s. XXI). Otóż w rzeczywistości, jak to wykazywali m.in. W. Kuraszkiewicz i F. Peplowski, Linde w sposób dość zasadniczy modyfikował cytaty pod względem fonetycznym, fleksyjnym, składniowym i leksykalnym (Puzynina 2001: 5).

W przypisie Puzynina wymienia przywołane publikacje: Władysława Kuraszkiewicza (1996) oraz Franciszka Peplowskiego (1961). Szczególnie ważny w kontekście tej sprawy jest artykuł F. Peplowskiego.

A. Bańkowski wielokrotnie wzmiankował o korzystaniu przez S.B. Lindego ze *Słownika* J.S. Bandtkiego, o pomijaniu tego źródła leksykograficznego i o innych sytuacjach, w których wymieniany jest J.S. Bandtkie, jak również czasem o różnicach w interpretowaniu przez obu słownikarzy faktów językowych.

Często (29 razy) autor słownika etymologicznego informuje, że dane hasło występuje przed J.S. Bandtkiem i S.B. Lindem w innym źródle językowym, głównie leksykograficznym (tj. najczęściej u M.A. Trotza i rzadziej u G. Knapskiego). Czasem wskazuje na błędne objaśnienia znaczeniowe kilku leksykografów, różnice interpretacyjne między J.S. Bandtkiem a S.B. Lindem itd. Wybrane przykłady: **ćwik 1.**: „Nie znając dokładnie tego staropolskiego terminu ptaszniczego G. Knapski (1621) przypisał mu błędne znaczenie ‘kogut niezupełnie wykapłoniony’, co za nim powtarzają bezkrytycznie następnii słownikarze (Trotz 1764, Bandtkie 1806: ‘schlecht geschittener Kapaun’, Linde itd.); [...]”; **kikut 2.**: „[...] wygląda na wymysł Knapskiego (1621, za nim Bandtkie i Linde), [...]”; **pochodzisty**: „,nieco pochyły, miernie spadzisty’ XVI-XVIII, [...]”; dobre znaczenie słowa podaje Bandtkie (1806): ‘sanft abhängig’, złe Linde: ‘abschüssig’. [...]”; **rozmieść**: „1621 (Knapski ...) [...]. Dziś nadużywane zamiast (znacznie częstszego dawniej) **rozmiotać** ‘rozrzucać’ XV-XIX (p. ROZMIATAĆ 1.), ponieważ z winy Lindego, który całkiem pomieszał te dwa różne słowa o podobnych znaczeniach (na złość Bandtkiemu, który je rozróżniał?), [...]”; **rybitwia**: „,rybołówstwo’ XV-XVIII (Trotz 1764: [...]; Bandtkie 1806 wymienia jako dawne, Linde nie)”.

Informacje o przejściu przez S.B. Lindego wyrazu z J.S. Bandtkiego (dosyć często z krytyką leksykografów) (22 razy). Wybrane przykłady: **glazura**: „1806 (Bandtkie, za nim Linde), nm. *glasur* f ‘ts.’, [...]”; **kibitka**: „1806 (Bandtkie: *ein russischer Wagen mit einer Bude*, za nim Linde: *gatunek powozu moskiewskiego letkiego*), spopularyzował A. Mickiewicz jako nazwę pojazdów, którymi Moskale

wywozili patriotów polskich na zsyłkę, ros. *kibítka* [...]”; **opsnąć się**: „1806 (Bandtkie, za nim Linde) [...]”; **pozobać**: „zjeść dziobiąc (o ptakach)’ XV-XVI (u Lindego i Bandtkiego błędnie *pozobać*)”; **praszczęta**: „na **praszczęta** ‘na przebiegi’, na **praszczętach** ‘na przebiegach’. Linde (1811) za Bandtkiem (1806) podaje fikcyjne sg **praszczę - ęcia** (!); **ryścią**: „‘kłusem’ 1603 [...]. Fikcją jest **rześcia** ‘kłus’ u Bandtkiego (1806; za nim u Lindego 1812); pozostaje kwestia, skąd ten błąd”.

Uwagi o braku hasła w słownikach J.S. Bandtkiego i S.B. Lindego (3 razy): **przejrzały 1.**: „Nie zna tego regionalnego słowa ani Trotz (1764), ani Bandtkie (1806), ani Linde (1811)”; **rękawka**: „stp. dial. ‘rękawica’, [...]. Nie znali tej nazwy ani słowa **rękawka** słownikarze Bandtkie (1806) i Linde (1812) [...]”; **rzekomy**: „‘domniemany, [...]’ XIX-1 (nie znane Lindemu ani Bandtkiemu)”.

S.B. Linde nie zna słowa występującego u J.S. Bandtkiego lub podaje inną jego postać (13 razy), np. **dorożka**: „XIX-1, w tej postaci tworem Lindego [...] Stąd też na Śląsku pruskim pol. **drożka** ‘*kleiner Wurstwagen*’, odnotowane w «Słowniku Dokładnym» Bandtkiego (Wrocław 1806). Linde, pożyczając z niego setki wyrazów sobie nie znanych, uznał za stosowne poprawić ową nazwę prostacką na dorożka, w błędnym przekonaniu, że tak ona musi brzmieć w ros. [...]”; **kocmołuch**: „1806 (Bandtkie: ‘brudna szmata’, [...]. Słowo mazowieckie, szerzące się przez Warszawę (i Lublin, skąd znane Bandtkiemu; Lindemu nie znane)”; **osamotnić**: „1806 (Bandtkie), też intr. **osamotnieć** 1806 [...]”; Linde ich nie uwzględnił (proponując w zamian **osamić, osamieć**); **pistacja**: „*bot. (Pistacia)* 1806 (Bandtkie; brak u Lindego)”; **podążyć**: „*reg. zdążyć* 1806 (Bandtkie; nie znane Lindemu)”; **rąbek**: „stp. ‘sztuka odzieży żeńskiej, [...]’ [...]. Słowa młp. **rąbek** nie zna Linde, zna lublinianin Bandtkie (1806)”; **rozkwasić**: „‘rozmiękczyć, [...]’ 1806 (Bandtkie; brak u Lindego); rutenizm”.

Słowa lub znaczenia przypisywane przez A. Bańkowskiego J.S. Bandtkiemu (przejęte przez S.B. Lindego) (5 razy): **kilkanaścioro**: „Stąd i kilkanaścioraki 1806 (Bandtkie, jego twór własny, nie znany w użyciu, za nim Linde)”; **majtki**: „*plt* ‘strój marynarski’ 1806 (Bandtkie, może jego twór własny, od **majtek** ‘marynarz’, bo nikomu innemu nie znane w tym znaczeniu; Linde powtarza za nim: ‘ubiór majtkowski)’”; **obieżyświat 2.**: „‘człowiek wiele podróżujący’ około 1885 (Konopnicka, Orzeszkowa), zastosowanie dawnej nazwy botanicznej (wziętej ze słownika Lindego) do przekładu fr. *globe-trotteur* (zgodnie z sugestią takiego użycia w słowniku Bandtkiego 1806)”; **odezwa**: „1806 (Bandtkie, za nim Linde), nowotwór słownikarski zamiast **odzew** (p.) według *pl odezwy*”; **psnąć się**: „wymysłem Bandtkiego (1806; za nim Linde) jest **zapsnąć** i **zepsnąć**; niejasne; chyba zamiast **msknąć** (p.)”.

Informacje o hasłach S.B. Lindego, których brak u J.S. Bandtkiego (4 razy): **kaprawy**: „słowo nie znane jeszcze Bandtkiemu (1806), wprowadzone do pol. przez Lindego jako jego całkiem sztuczny przekład nm.-med. *tief-äugig* ‘cierpiący na chorobliwy łzotok (o człowieku)’, a przez późniejszych słownikarzy też jako sztuczny przekład fr. *chassieux* ‘mający zaropiałe oczy’. Zawinił tu (cytowany przez Lindego) ksiądz Perzyna (mianiak w zakresie medycyny ludowej, zwanej przezeń sztuką cyrulicką), który uczynił z tego karpackiego słowa gwarowego swój własny termin medyczny, epitet oka chorego na łzotok (ściślej – oczodołu, nie samego oka)”; **knur**: „1. ‘kiernoz’ XIX-1 (Bandtkiemu nieznane), nowy termin

weterynarski, (przez słownik Lindego) z gwary pld.-młp.”; **obcas**: „1807 (Linde s. v. **abcas**; nie znał tego słowa Bandtkie”); **przeoczyć**: „1811 (Linde = *prześlepić*, *nie postrzec*, *oczyma przenieść*; Bandtkie 1806 nie zna)”.

A. Bańkowski wypowiedział się 13 razy o roli S.B. Lindego w kształtowaniu sprawności językowej A. Mickiewicza oraz o przejmowaniu konkretnych wyrazów z tego słownika²; kilkakrotnie wręcz twierdzi, że wybitny poeta nauczył się polskiego ze *Słownika* S.B. Lindego. Zamieszczę tylko dwa cytaty ze słownika etymologicznego: Mickiewicz „pilnie za młodu uczący się polskiego z Lindego” (II/430); „Bez Lindego nie byłoby Mickiewicza, który za młodu tyle umiał po polsku, ile się z jego słownika nauczył” (II/635). Nie można A. Bańkowskiemu częściowo odmówić racji, ale niewątpliwie jego opinia jest przesadzona. Autor *Pana Tadeusza* zawdzięczał sprawność językową przede wszystkim wykształceniu gimnazjalnemu i uniwersyteckiemu, obowiązkowym lekturom szkolnym i własnej ciekawości czytelniczej. Zagadnieniem tym zajmę się w odrębnej publikacji.

Krytyka objaśnień znaczeniowych S.B. Lindego, wykazanie cytowania błędnych form językowych, odnotowanie błędnej lokalizacji w przywołanych tekstach lub brak podania źródła (41 razy). Wybrane przykłady: **dotyczy (się)**: „Nie istniał infinitivus °**dotyczyć**, zmyślony przez Lindego (i bezkrytycznie za nim wymieniany w późniejszych słownikach)”; **głaźny**: „*stp.* ‘krzemienny’, [...]. Linde przypisał słowu błędne znaczenie ‘zwinny, zręczny’”; **hajstra**: „(Linde), błędnie zamiast **hajster**”; **kikut 1.**: „u Siennika 1568, skąd cytuje Linde (z błędnym wskazaniem miejsca)”; **lunać**: „u P. Skargi: **deszcz linął**, nie **lunał**, jak chce Linde)”; **miano 2.**: „‘majątek, fikcja Lindego, oparta na cytacie: *stracili marnie miano i majątność swoją* (S. Petrycy 1601); do **miano 1.** albo błąd zamiast **wiano**”; **napletek**: „*anat.*, błędnie (Linde) zamiast **napletek** (p.)”; **ocel**: „‘stal’ [...]. Linde niezasadnie Rejowemu **ocel** przypisał znaczenie bródka na podkowach (idąc za sugestią Kluka 1779)”; **oczysty**: „‘pełny ok’ (nie *oczu*, jak chce Linde) 1621, 96”; **odспаć się**: „U Lindego błędne **odспаć** (!)”; **odniekać**: „‘od pewnego miejsca albo czasu’ 1809 (Linde jako dawne, bez podania źródła), warte wznowienia”; **pode-**: „Błędem jest **podegrzać** (Linde) zamiast **podgrzać**”; **pogróżka**: „1811 (Linde), błędnie zamiast **pogróżka** XV-XVIII”; **porzyc**: „‘rzyć raz po raz, o koniu’ XVI-XVII (Linde błędnie *porzyc*!)”; **próchnica 1.**: „*biol.* ‘humus’ XX-1, [...], od **próchno** (p.). Linde (1811) błędnie skojarzył z **próchnica** (p.) u Haura”; **przeczetł**: „*stp.* ‘przeczytał’ p. PRZECZYŚĆ (Linde błędnie *przeczyć*!)”; **przekalać**: „*stp.* ‘przekłuiwać’ XV-XVIII (Linde błędnie *przekalać*)”.

Powolywanie się na etymologie S.B. Lindego, które – zdaniem A. Bańkowskiego – są możliwe do zaakceptowania (8 razy)³, np.: **gamoń**: „‘prostak, cham, gbur nieokrzesany’ XVIII-2 [...]. Niejasne, może słusznie wywodzone przez Lindego od fr. **gamin m** (o pomocnikach murarskich itp. wówczas, później i dziś także o ulicznikach paryskich, skąd efemeryczne pol. **gamen** XIX-2 o tychże)”; **kawić**:

² Zagadnieniem tym zajmę się w odrębnym artykule.

³ Teorii i praktyki etymologicznej S.B. Lindego z dzisiejszego punktu widzenia nie można ocenić pozytywnie, chociaż jego zestawienia etymologiczne wyrazów w większości są poprawne – zob. Lewaszkiwicz 2017.

„partaczyć, psuć robotę’ u Minasowicza (1755) [...], co według Lindego w związku z kawą ‘kleks’”; **kieszien**: „p. KISZKA (z którym kojarzył kieszien już Linde)”; **obertasy**: „pl. ‘tarapaty; [...]’ [...]; Lindemu, który nie znał tej nazwy tańca ludowego, kojarzyło się z nm. *obertasse* ‘filiżanka’ ”; **rafa**: „od tego **rafa**, które Linde wywodzi z nm. *raufe f*”.

Odrzucone przez A. Bańkowskiego etymologie S.B. Lindego (3 razy), np.: **roztwarty**: „Linde niesłusznie łączy z **rozwarty** (p.)”; **rubel**: „Nie do przyjęcia hipoteza proponowana przez Lindego (i „w dobrej wierze” głoszona do dziś), że st.-rus. **rublŭ** od vb. **rubiti** ‘rąbać’”.

Informacje o słownictwie przejętym przez pisarzy i publicystów ze *Słownika* S.B. Lindego i o roli tego słownika w upowszechnianiu słownictwa w XIX i XX wieku (42 razy). S.B. Linde miałby się przyczynić do upowszechnienia w polszczyźnie wielu leksemów. Czy A. Bańkowski miał rację? Trudno o odpowiedź na to pytanie bez specjalnych badań. Materiał: **bukat 2.**: „‘starsze cielę (na rzeź); skóra z niego’ 1951, nowy termin rzeźnicki i garbarski, zapożyczony ze słownika Lindego, gdzie *reg. bukat* ‘byczek’ 1791”); **bulka 1.**: „U M. Dąbrowskiej 1950 (*bulki powietrza*) zapożyczenie ze słownika Lindego”); **cumować**: „*żegl. XX-1*, zapożyczone ze słownika Lindego (1807), *slang. flisackie* (od XVII-1?), niejasne, może z nm. *zuhebben*”; **czołg**: „*wojsk. ‘tank’ XX-1*, sztucznie od **czołgać się**; nowotwór „patriotyczny”, zasugerowany jego twórcy przez słownik Lindego, gdzie cytowane *poet. czołg* u J. Przybylskiego o czołgającym się gadzie”; **gleba**: „rola, ziemia orna’ 1726, w „Historii Telemaka” J.S. Jabłonowskiego (co przeróbką poetycką utworu francuskiego) [...], fr. *glèbe* [...]. Od XIX-2 polski termin agronomiczny i geologiczny, wzięty ze słownika Lindego (gdzie **gleba** tylko na podstawie użycia poetyckiego wyżej przytoczonego)”; **glon 1.**: „*bot. ‘Alga’ 1861*, [...], por. hasło **glon** w słowniku Lindego, skąd wzięte **glon** jako polski termin botaniczny”); **inwalida**: „**inwalid** ‘żołnierz-weteran niezdalny już do dalszej służby liniowej XIX (już u Lindego, jeszcze w SW 1902), (nm., fr.[...])’”; **kaganiec 2.**: „namordnik, zakładany psu, by nie ugryził’ [...], w Polsce raczej nie znanym przed XX) XIX-2, zapożyczone ze słownika Lindego, potrzebne do przekładu fr. *muselière*, nm. *maulkorb*. Linde niesłusznie uznał za pierwsze i główne znaczenie słowa”; **kierszować**: „ranić lekko (nacinając skórę)’ XIX-2 (Kraszewski, Kaczkowski), literackie zapożyczenie ze słownika Lindego, gdzie słowo cytowane (bez znaczenia) z Kasjana Sakowicza 1645, Rusina litewskiego”); **kiesa**: „pojemnik na pieniądze, [...] [...]”, ani z osm. **kese** ‘ts.’, z którym je kojarzono pod sugestią cytatu u Lindego: *opano-wawszy Sobieski obóz turecki, wziął 2000 kies gotowych pieniędzy, licząc każdą kiesę po 500 talarów* (F. Paprocki 1776)”; **kiła 3.**: „specjalne zastosowanie **kiła 2.** (p.), które zapożyczone ze słownika Lindego; jeden z setek rażących przykładów szowinizmu medyków polskich”); **księgarnia**: „częśćcziej dopiero w XIX-1 (jako zapożyczenie ze słownika Lindego)”; **łałok**: „*reg. ‘fałd skórny na podgardlu krowim’ [...]; u A. Dygasińskiego 1884 łałok* pożyczką ze słownika Lindego)”; **łapczywy**: „XVII-2, *reg. młp.*, od *dial. łapczyć*, które od **łapka** ‘potrzask, pułapka’; w literaturze częste dopiero w XIX-2, pożyczką ze słownika Lindego”); **marskość**: „sztuczne zastosowanie w nowym specjalnym znaczeniu medycznym słowa zapożyczonego ze słownika Lindego, gdzie cytat z „Herbarza” M. Siennika (1568)”; **narty 2.**:

„*sport*. ‘deski do zjeżdżania z góry po śniegu’ 1924, zapożyczenie ze słownika Lindego (i warszawskiego 1904, gdzie też cytat z M. Paszkowskiego)”; **odchliska**: „*pl* ‘upusty, źródła’ [...] S. Żeromski wznowił (**otchlisko** 1904) w błędnym znaczeniu ‘otchłań’ (ze słownika Lindego)”; **odchlisty**: „‘?’ 1600: [...], indywidualny nowotwór kaznodziejski księdza Bzowskiego albo błąd drukarski, zamiast **odchylisty** (: **od-chylić**). Po raz drugi (wziąwszy ze słownika Lindego) S. Żeromski (**otchlisty** 1924) w błędnym znaczeniu ‘odchłanny’”; **okowitka**: „‘wódka alembikowa’ XVIII-1 (J. Jabłonowski; Linde zna tylko z Perzyny 1792), uniwersalizacja zamiast **gorzalka okowita**, p. Okowita (adi.). Z Lindego wznowili K. Junosza-Szaniawski (1899) i A. Dygasiński”; **orszak 2.**: „‘świta, asysta procesyjnie towarzysząca dostojnikowi w drodze’ około 1860 (K. Szajnocha), sztuczne wznowienie słowa (p. ORSZAK 1.) ze słownika Lindego”; **osamiali**: „part. do **o(d)-samieć** [...] Linde 1809, [...]. Wznowił słowo (ze słownika Lindego) S. Witwicki 1836 [...], za nim M. Konopnicka”; **oszedziały**: „‘osiwiał’ [...], part. do **o-szedzieć** ‘osiwieć’, por. u M. Konopnickiej 1900 **oszedział** ‘osiwiał’ (z gwar albo ze słownika Lindego)”; **pałlik, pantlik**: „później wymienione tylko w „Kronice” M. Bielskiego 1597, skąd je cytuje Linde [...], z Lindego znane w XIX historykom (Moraczewski 1844, Szajnocha 1855, H. Sienkiewicz 1900); wygląda na hungaryzm”; **pierzchnia**: „1782 [...]; za nim Z. Gloger 1903 z Lindego; błędnie (gw. ?) zamiast **piesznia** (p.)”; **piestrzec**: „*stp. bot.* ‘jakiś grzyb [...]’. U Bartłomieja z Bydgoszczy (1532) o tychże grzybach **piestrzyce pl** (zamiast **piestrzce**), którą to nazwą botanicy dzisiejsi ochrzczili inne grzyby (*Helvella*) sztucznie, wziąwszy ją ze słownika Lindego”; **pijuska**: „1811 (Linde) zamiast **jamulka** o teź krągłej mycce [...] w końcu na **pijuska** (rozpowszechnione przez słownik Lindego) na cześć Piusa VI, papieża w 1775–1799”; **Piotr**: „w idiomie komediowym **napędzić komuś Piotra**, rozpropagowanym przez słownik Lindego (1811)”; **pióropusz**: „1788, Staszica przekład „kulawy” nm. **feder-busch**, rozpowszechniony (przez słownik Lindego) dopiero w XIX-2”; **plodzidym**: „*iron.* o autorze koncepcji niedorzecznej 1592 [...]. Wznowił (ze słownika Lindego, gdzie niezasadnie w znaczeniu ‘liczy kucharz’) J. Korzeniowski około 1847”; **plytki 2.**: „U A. Mickiewicza raz **plytki** o strumyku za Staszicem (u Lindego)”; **podwika**: „XV-XVIII, [...]. Słowo w czes. nie zachowane, w Polsce znane w nowym znaczeniu do dziś staraniem H. Sienkiewicza, który je wznowił (1884) na użytek swojego Pana Zagłoby, wziąwszy ze słownika Lindego (nie znane Paskowi, [...]); **pójdźka**: „*ornit.* [...] 1861, nazwa sztucznie nadana przez ornitologów [...] (mniejszej od gołębia) pod sugestią cytowanego u Lindego adagium: *sówka* (mu) *wola: pójdź* (Knapski 1632)”; **prasa**: „Wyrażenie **wolność prasy** ‘wolność druku (drukowania)’ przekłada fr. **liberté de la presse**, znane już Lindemu (1811)”; **przemknąć**: „(coś, się) ‘przesunąć’ [...] **przemknąć** (bez się) w znaczeniu ‘przebiec’ (prawem nadużycia poetyckiego): [...] (A. Mickiewicz; [...]. Do miejsc nie całkiem jasnych w „Panu Tadeuszu”, napisanym językiem po mistrzowsku splecionym z „lindyzmów” (cytatów w słowniku Lindego) i dialektyzmów nowogrodzkich (albo białoruskich, jak *borykać się*); **przyroda**: „‘natura’ (także i zwłaszcza ludzka) XIX-2, dziś o naturze nieludzkiej, [...] (K. Szajnocha [...]) (S. Goszczyński [...] E. Orzeszkowa [...]. Zapożyczenie ze słownika Lindego)”; **pszczelarz**: „hodowca pszczół’ XX-1, zapożyczone ze słownika Lindego, który

wymienił jako nowotwór proponowany przez Knapskiego (1621), propagowane trybem urzędowym zamiast tradycyjnych w tym znaczeniu **bartnik** (p. i **pasiecznik** (p.)); **puculołaty**: „mający wydatne policzki, pyzaty” 1895 (H. Sienkiewicz), słowo przejęte ze słownika Lindego, gdzie wymienione jako twór Mączyńskiego (1564) do przekładu łc. *bucculentus*; od stp. dial. pucoł, [...]. Wcześniej użył go J. I. Kraszewski (1875) w wersji **puculołaty** (za nim tak H. Sienkiewicz 1884; potem poprawił na **pucol-** według Lindego); **raróg 2.**: „coś niezwykłego, dziwo-łag” [...] Z. Gloger (1845–1900) w swojej „Encyklopedii staropolskiej ilustrowanej” [...]. „Ale ta jego encyklopedyjka dla prostaczków jest sensowna i pożyteczna tylko przez liczne w niej ilustracje (ryciny) i cytaty (w znacznej mierze przepisane ze słownika Lindego, jak i s.v. **raróg**)”; **renifer**: „*zool.* ‘ren’ 1899, zapożyczenie ze słownika Lindego, który cytuje tę dziwną postać nazwy z „Banialuki” H. Morsztyna (1650)”; **rozwichrzyć**: „rozwiać, [...]” [...] 1611 (M. Błażewski [...]. Słowo, odnotowane w słowniku Lindego, rozpowszechnili poeci dopiero w XIX”; **ryngraf**: „1806 (Bandtkie [...], 1812 (Linde = *blaszka okrągława* [...]. Pożyczone ze słownika Lindego wchodzi do literatury (patriotycznej) ze zmianą desygnatu”; **rzaz**: „*techn.* ‘cięcie piłą’ 1690: [...] (S. Solski, „Architekt polski”), 1806: [...] Bandtkie); [...] Wznowione dziś przez leśników ze słownika Lindego”.

Inne zagadnienia filologiczne. Chodzi tutaj o powoływanie się na cytaty z S.B. Lindego, wskazanie błędów w cytatach podanych przez leksykografa, informacje o obecności lub braku wyrazu w tym słowniku, o definicje wyrazów u S.B. Lindego (akceptowane lub krytykowane). A. Bańkowski zamieścił w swoim słowniku 143 tego typu wzmianki filologiczne. Wybrane przykłady: **dentysta**: „[...]”; Linde objaśnił znaczenie podając polskie odpowiedniki: **lekożab**, **zębolek**; **etykieta 2.**: „nalepka (kartka) z nazwą, ceną itp.” (1807) Linde: *cedulka z napisem*); **gad**: „(XV); *†gadź* ‘coś wstrętnego’ [...], słowo **gad** pierwszy zaproponował M. Kluk (1780) z uzasadnieniem, dlaczego je wybrał (cytowane przez Lindego)”; **kat**: „(według Lindego: *osoba nad złochną sprawiedliwość skutkiem okazująca*)”; **kieszonkowy**: „XIX-1 (Linde o kalendarzyku i nożu”); **młost**: „rodzaj naczynia” XVII (W. Potocki, o naczyniu z mlekiem, Linde cytuje z wydania 1747”); **ośnieżyć**: „1809 (Linde), uniwersalizacja zamiast **osypać** (albo **okryć**) **śniegiem**; za nm. *be-schneien* = *mit Schnee bedecken*”; **pieczywo**: „1561 [...]”; w XVI-XVIII zwykle w wąskim znaczeniu piekarskim (= nm. *gebäck*), trafnie zdefiniowane przez Lindego”; **pienny 1.**: „‘pienisty, [...]’ [...]”; w Słowniku warszawskim błędnie zrozumiane, sub mala voce, wbrew Lindemu!”; **piwny**: „Wyrażenie **oczy piwne** jest wymysłem Lindego (1811)”; **posiadłość**: „majątek ziemski” [...]; u Lindego brak), sztuczny przekład fr. *possession*, nm. *besitzung*”.

3. Wnioski

Nie można się zgodzić z ogólną opinią Andrzeja Bańkowskiego o *Słowniku* S.B. Lindego („jawnie niedopracowany, przedwcześnie drukowany”), ponieważ to dzieło leksykograficzne ma znacznie więcej zalet niż braków. Nie jest również trafna ocena drugiego wydania S.B. Lindego (1854–1860) – „pseudo-Linde, w fatalnej

przeróbce A. Bielowskiego” (Bańkowski 2000: I, XIV). W artykułach hasłowych *Etymologicznego słownika języka polskiego/Etymologicznego słownika mowy polskiej* (2000–2014) znajduje się wiele wartościowych uwag – odnotowujących konkretne fakty językowe oraz krytykujących lub aprobujących S.B. Lindego. Częściowo wypowiedzi krytyczne nie są uzasadnione. Niektóre spostrzeżenia A. Bańkowskiego trudno zweryfikować bez wnikliwych badań.

Bibliografia

- Bańkowski A., 2000, *Etymologiczny słownik języka polskiego*, t. 1–2 (A-P), Warszawa.
- Bańkowski A., 2014, *Etymologiczny słownik mowy polskiej*, t. 3/1 (R), Częstochowa.
- Kuraszkiewicz W., 1996, *Polski materiał w leksykonie Jana Mączyńskiego*, w: H. Barycz, W. Kuraszkiewicz, I. Lewandowski, *Leksykon łacińsko-polski Jana Mączyńskiego*, Lublin.
- Lewaszkiwicz T., 1973, *Poprawki i uzupełnienia redaktorów w drugim wydaniu Słownika języka polskiego S.B. Lindego*, „*Studia Polonistyczne*” 1, s. 65–76.
- Lewaszkiwicz T., 1976, *Autorskie poprawki i uzupełnienia w drugim wydaniu Słownika języka polskiego S.B. Lindego*, „*Studia Polonistyczne UAM*” 3, s. 93–104.
- Lewaszkiwicz T., 2017, *Teoria i praktyka etymologiczna Samuela Bogumiła Lindego na tle jego komparatystyki językoznawczej*, „*Slavia Occidentalis*” 74/1, s. 41–75.
- Peplowski F., 1961, *O cytatach w „Słowniku Lindego”*, „*Pamiętnik Literacki*”, z. 4, s. 477–517.
- Puzynina J., 2001, *Opinie o Etymologicznym słowniku języka polskiego A. Bańkowskiego*, „*Komunikaty Rady Języka Polskiego przy Prezydium Polskiej Akademii Nauk*”, nr 2 (9), s. 2–7.
- Wojtyła-Świerzowska M. (rec.), 2002, *Etymologiczny słownik języka polskiego*, *Wydawnictwo Naukowe PWN*, Warszawa 2000, *T. 1, A-K. 2000, LIII, 873 s. T. 2, L-P, XII, 977 s.*, „*Język Polski*” 82, z. 5, s. 354–359.

TADEUSZ LEWASZKIEWICZ

Andrzej Bańkowski on the Linde Dictionary

Summary

Bańkowski’s review of the first edition of Linde’s Dictionary (1807–1814) and the emendations and supplements introduced by the editors of the second edition of the work (1854–1860) was less than glowing (e.g. “clearly unfinished, prematurely printed”). These opinions need to be firmly rejected. Bańkowski’s nearly 330 statements inserted in the entries of his etymological dictionary contain mostly or at least partially valid observations concerning Linde’s Dictionary. Linde’s lexicographic work did, in fact, represent an important reading source for Mickiewicz. However, Bańkowski’s opinion that it had a decisive influence on the poet’s linguistic development cannot be corroborated.

Keywords: Andrzej Bańkowski, Linde’s Dictionary, Polish lexicography, etymology, history of Polish linguistics